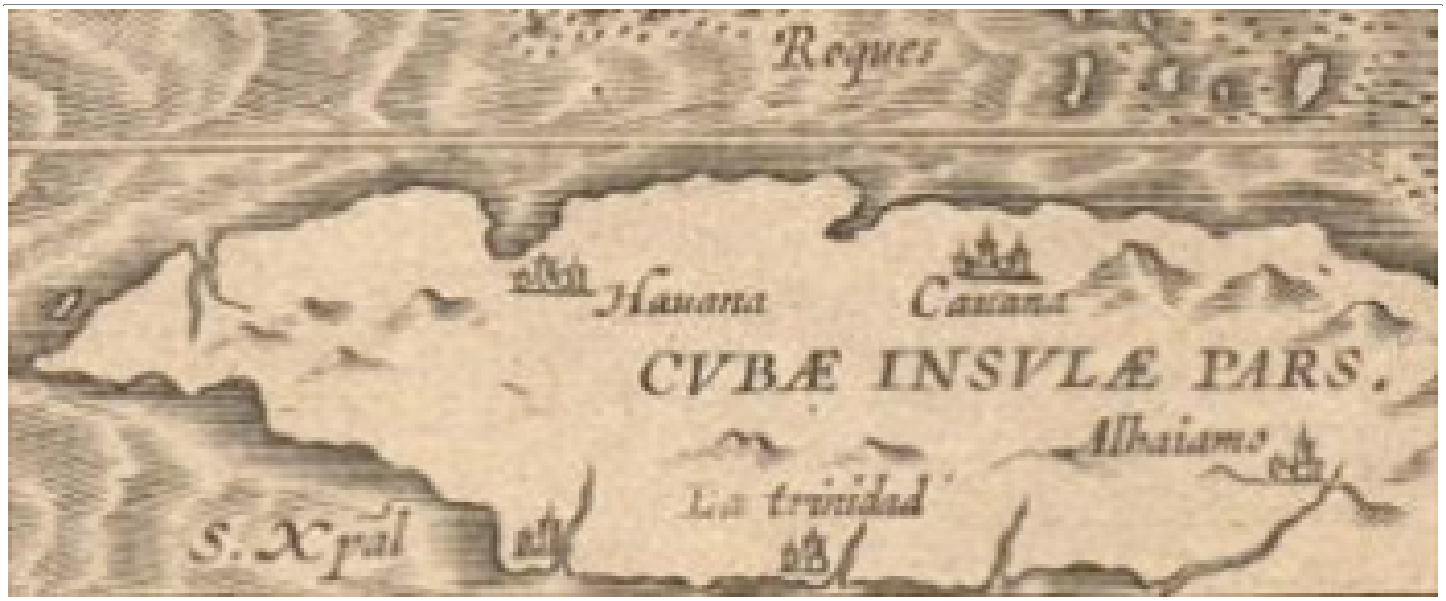

Barcelona i l'Havana, dues ciutats bessones

Autor: Jordi Bilbeny
Data de publicació: 15-04-2020

Després de visitar l'Havana per tercer cop en tres anys, En Jordi Bilbeny ens descriu les semblances i les identitats sorprenents que ha trobat entre aquesta ciutat cubana i Barcelona.

[A tots aquells que heu fet possible els viatges a Cuba a la recerca de la història esborrada dels catalans a l'època colombina, especialment a la Montserrat Feu, que ens ha deixat fa poc]

Quan arribes a l'Havana i fas una volta per la ciutat antiga, que avui es va lentament restaurant i recuperant, el primer que et sorprèn és que, com a Barcelona, al costat del port hi ha la duana i la Llotja. A més a més, i sense oblidar que l'Havana havia tingut unes drassanes, considerades al segle XVIII «les més famoses drassanes del Nou Món»[1], la Llotja de l'Havana inclou alhora la Cambra de Comerç[2], la borsa[3] i la Casa de Contractació[4], cosa que em fa pressuposar que, en aquells primers temps colonials, l'Havana havia de tenir un teixit urbà ben burgès, molt semblant a la societat barcelonina de començament del segle XVI. El fet que la capital cubana tingui un port i una duana no té un interès capital, és cert. Però que tingui, a més a més, en un espai tan proper, també una llotja, i, pel que sembla, que la seva societat fos farcida de menestrals, burgesos i gent de mar, ja comença a ser, per tot el que jo cercava a Cuba, un fet més que rellevant i altament revelador.

Dic que trobar un port, una llotja i una duana en un espai tan reduït ja em va cridar fortament l'atenció el primer cop que hi vaig anar al 2018. I dic que ara, en el darrer viatge del mes de març d'enguany, m'ha tornat a frapar, perquè, curiosament, aquesta mateixa infrastructura jurídico-econòmica, drassanes incloses, és la que hi havia a Barcelona, pel cap baix, des de la segona meitat del segle XIV. I que, per descomptat, encara perdurava amb tota la seva força a la primera meitat del segle XVI, just en el moment en què es funda l'Havana al 1514[5] o al 1515[6]. Com a la capital cubana, En Bracons ens assegura que, a Barcelona, «entre l'església [de Santa Maria del Mar] i la muralla del mar hi havia la Llotja i la duana»[7]. Però això no és tot, car trobem alhora que la Llotja també incloïa el Consolat de Mar[8], la Sala o Casa de Contractació[9] i, fins fa molt poc, la Borsa de Barcelona[10]. Avui dia hi aplega, a més a més, com a l'Havana, la Cambra de Comerç[11]. En aquest sentit, encara que la primera Lonja de Víveres, que després esdevindrà

la Lonja de Mercaderes, ja es comença a construir al 1878[12] per mitjà d'un arquitecte català[13], no he pogut dilucidar amb exactesa la seva fundació primigènia, que, per raó de l'ingent tràfec comercial que es donava a la ciutat, havia de ser molt anterior, tot i que oficialment, potser, no es digués «lonja». Aquest és, per tant, un punt que caldria mirar a fons i el deixo indicat aquí només amb aquest propòsit. I, per bé que, a l'Havana, la Llotja i la duana es podrien haver construït en moments diversos, i fruit de les inèrcies comercials d'un port americà qualsevol amb gran moviment de mercaderies, no deixa de ser altament significatiu que, precisament, l'àmbit portuari de l'Havana sembli un desdoblament calcat de la zona comercial del port de Barcelona.

L'Havana. Plaça de Sant Francesc amb la Llotja a l'any 1900 (cubalogos.
blogspot.com). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

Per contra, i segons la Carmen Sanz, a Sevilla, i pel que fa al comerç amb les Índies, «els mercaders no comptaren des de l'inici amb un lloc propi on ajustar les seves transaccions. Només a les acaballes del segle XVI (1598) s'acabà la Llotja o Borsa de Sevilla, on avui es troba l'Arxiu d'Índies. Fins llavors, els llocs habituals de contractació eren les "grades"; és a dir, els escalons que encerclaven i encara encerclen la catedral de Sevilla, i, en moltes ocasions, fins i tot, l'interior del temple»[14]. Llavors, atesa, durant els primers anys de la colonització americana, la mancança absoluta d'una llotja a Sevilla, des d'on se'ns diu que es va organitzar la primera conquesta i colonització del Nou Món, jo crec que aquest entorn de regulació de l'activitat mercantil havia d'haver tingut els seus precedents a Barcelona, car aquí hi veiem exactament el mateix.

Segurament per això trobem el convent de Sant Francesc a l'Havana, començat a construir al 1548[15], a tocar del mar i ben a prop del port, on ara hi ha la Llotja. Semblantment, a Barcelona també hi havia, a tocar del port i a ran de mar, el convent de Sant Francesc, derruït després de la desamortització de Mendizábal[16]. I, fins i tot, a les darreries del segle XV, En Jeroni Münzer ens explica amb convenciment, tot just dos segles i mig després de la mort del sant, que Francesc, des d'allà, predicava als mariners barcelonins[17]. Com que m'ha semblat que el convent cubà podia tenir algun tret característic de l'art català, he demanat l'opinió sobre aquest particular a la Cristina Ferrer, amiga i estudiosa de la història de l'art. Per ella, és molt evident que la coberta està construïda amb voltes catalanes i em corrobora que «aquesta tècnica constructiva catalana podia haver viatjat fins a l'Havana per concloure la restauració de la coberta del convent», que es va materialitzar al segle XVIII[18]. Així mateix, he suggerit a l'amic i Doctor en Arquitectura Xavi Llobet si hi podia fer una llambregada i donar-me'n el seu parer d'expert. I, amb aquest fi, m'escriu: «Mirant les imatges del convent de Sant Francesc de l'Havana, i veient el seu mur o façana perimetral, no puc deixar de pensar en la basílica [barcelonina] de Santa Maria del Mar»[19] i en «la Capella de Santa Àgata»[20]. Per acabar rubricant: «A més a més, el sostre està construït directament amb una sèrie de voltes gòtiques catalanes. És com si s'hagués concebut directament des de Catalunya, no com les catedrals de Chartres o Lleó, que formaven part de l'evolució lenta del gòtic. La basílica de Sant Francesc de l'Havana seria més aviat com una exportació ràpida de les tipologies més conegudes del moment a Catalunya»[21].

Convent de Sant Francesc a l'Havana, tocant a mar, segons un gravat del segle
XVIII (habanaradio.cu)

Convent de Sant Francesc, a Barcelona, tocant a mar. Gravat de J. Vehil, 1906
(ca.wikipedia.org)

A més a més, els navegants catalans, talment com els viatgers en general, tenien per patró Sant Cristòfol[22], per la qual cosa a les drassanes barcelonines hi ha una portalada amb la imatge d'aquest sant i la sala que l'acull rep el nom de «Llotja de Sant Cristòfol», avui dia ocupada per un restaurant d'alta cuina[23].

Drassanes de Barcelona. Portal de Sant Cristòfol. Foto: Gaspar Orgaez
(mmb.cat)

És conegut de tothom que sant Cristòfor era representat arreu com un gegant que, portant el nen Jesús a coll sobre una espatlla, travessava una extensió d'aigua, que hom creia un riu o un rierol. Així mateix, ara sabem, per múltiples estudis i recerques, que En Cristòfor Colom era el barceloní Joan Colom i Bertran[24] i que «Cristòfor» és un sobrenom simbòlic. L'Ulloa creia que simplement s'havia canviat el nom[25]. Però En Ferran Colom ja ens exposa que hi ha una relació directa entre el nom i la gesta nàutica del seu pare amb el nom i la tasca de sant Cristòfor[26]. I En Ballesteros Beretta, un dels grans especialistes espanyols en la vida de l'Almirall, va més enllà d'aquest paral·lelisme i en vindica

directament la simbologia: és «Cristo-ferens, el nom simbòlic adoptat per En Colom»[27]. En aquest sentit, ara és molt revelador que, segons En Manel Carrera, «hi ha indicis que fan pensar que el descobridor d'Amèrica, un personatge barceloní del barri de la Ribera de Barcelona del segle XV, es devia sentir identificat amb la llegenda i el personatge de sant Cristòfor. Per això, va acabar essent conegut amb el nom de Cristòfor Colom pel fet que es proposava d'anar a les Índies, travessant un gran riu, en aquest cas l'oceà Atlàntic, i amb l'objectiu de portar el cristianisme al Nou Món»[28]. Doncs bé: quan es funda l'Havana, el nom primitiu amb què es va batejar la ciutat és el de «Sant Cristóbal de la Habana»[29]. Sembla que, segons reporta la Virtudes Feliu, se li va posar el nom d'aquest sant per raó que «l'Havana i el seu port eren el punt de concentració de marins, viatgers i comerciants de latituds dissemblants»[30]. És a dir, perquè era una societat burgesa. Navegant i burgesa. Les notes que ens aporta ara En Carrera són d'una gran utilitat per entendre per què l'Havana devia ser batejada amb el nom d'aquest sant precís, car, segons ell, a Barcelona, «molts havien estat els gremis i oficis que veneraven sant Cristòfor, i d'entre d'altres, ho havien fet els barquers, els vells fusters de ribera, els mestres d'aixa i altres oficis relacionats amb el mar, com els serrabigaires, que tallaven els grans trossos de fusta amb què es feien els vaixells. També li professaven devoció els corders de cànem, que amb les seves cordes gruixudes atracaven i fermaven les naus als ports»[31]. O sigui, que l'Havana es va dir Sant Cristòfor perquè era plena de marins i comerciants i els grans devots barcelonins d'aquest sant també eren tots els oficis relacionats amb la mar. A més, i en resolució, per En Carrera, «sant Cristòfor va consolidar-se com a intercessor dels qui viatjaven. En Joan Amades explica que, "en emprendre un viatge llarg, difícil i perillós, i també per a d'altres empreses i afers, fou costum [dels catalans] de demanar la protecció del sant cananeu i oferir-li un gall que hom lliurava als sacerdots de les esglésies que li eren dedicades o en les quals hi era venerat". Els qui viatjaven anaven a les capelles que tenia dedicades a Barcelona per rebre la benedicció del sant abans d'emprendre el seu viatge»[32]. És a dir, que si els barcelonins, abans d'embarcar-se a Barcelona, anaven a demanar la protecció de sant Cristòfor, consegüentment, també ho haurien de fer a l'Havana, abans de salpar i tornar a casa. Finalment, no és d'estranyar tampoc que les restes mortals d'En Cristòfor Colom «es conservessin a la Catedral de Sant Cristóbal, a l'Havana, fins al 1898»[33]. I que, en alguns mapes antics, veiem que el nom de l'Havana, més que «San Cristóbal» fos, curiosament, «San Cristoforo». [34]

«S. Christoforo de Havana» al mapa de l'"Amerique Septentrionale' d'En Nicolas Sanson, del 1674 (pinterest.fr). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

Certament, als primers temps de l'Havana, hi eren nombrosos els mariners, però també els comerciants. Tal com ens objectiva En De la Torre, «al 1532 era ja l'Havana la població més important de l'illa, després de Santiago de Cuba, llavors capital. Al 1584 comptava amb quatre carrers, sent el principal el dels Oficis, ple de botigues de menestrals»[35]. En aquest mateix segle XVI a l'Havana Vella hi havia també el carrer dels Mercaders, que, curiosament es deia calle de «Mercaderes»[36]. Dic que és una curiositat digna de subratllar, car la llengua castellana tenia llavors les formes clàssiques «mercadero» o, fins i tot, «mercador»[37], mentre que, com reconeixen En Joan Coromines i En José Antonio Pascual amb una diafanitat incontestable, mercader «és pres del català mercader»[38]. Amb la qual cosa es pot conjecturar que darrera el bateig del nom d'aquest històric carrer havà, malgrat que les fonts oficials no ho revelin, hi havia d'haver hagut un gruix de població catalana prou important. Segons En Félix de Arrate, «entre tots els carrers, el de més anomenada és el de Mercaderes», on «entre l'una i l'altra vorera hi ha repartides les botigues de mercaderies en què es troben el més preciós dels teixits de llana, lli, seda, plata i or, i altra quincalla i coses precioses d'ús comú»[39]. És a dir, que, tal com havia conjecturat, veiem que l'Havana primitiva estava farcida de menestrals, que configuraven una base social petitburgesa, amb negocis propis, aplegats al llarg d'un mateix carrer, com acostumava a passar en la major part de les grans ciutats catalanes, entre les quals hi havia, per descomptat, també Barcelona. Per la Marina Subirats, a Catalunya «la menestralia ja existia en la forma de gremis medievals i tenia una gran importància a Barcelona»[40], i «estaven aplegats per carrers»[41]; però, altrament, a la Castella medieval, «els gremis foren prohibits i, per aquest motiu, no existiren a Castella»[42]. A més a més, Andalusia es va formar «en una depravació social que caracteritzà tota una societat composada d'unes elits molt riques i una massa de pobres» ingent[43], que desembocaria en un «latifundisme immutable»[44]. Amb tot i això, i a l'altre extrem, és ben conegut que la menestralia barcelonina «exercia el treball pel seu compte, en petits tallers o botigues pròpies»[45]. I no cal que posi gaire èmfasi a recordar que la Ciutat Comtal té, encara avui, el carrer dels Mercaders, que ja existia a l'època medieval[46]. I mentre aquí aquest carrer és quasi a tocar de la Catedral, perquè «els oficis organitzats en confraria o gremi, es reunien, en un inici, en les capelles de les esglésies o monestirs de la ciutat»[47], el de l'Havana neix precisament també al peu de la seva mateixa Catedral.

Pel que fa al nom mateix del port i ciutat de l'Havana, sabem que antigament s'havia dit «Puerto de Carenas». D'acord amb En Bernal Díaz, «la vila de l'Havana, en altre temps se solia dir Port de Carenes, i no l'Havana»[48]. Dada que el Pare Cases ens confirma de nou en parlar d'«el port de Carenes, que en diem de l'Havana»[49]. I ens ho acaba de certificar amb tot detall quan innova que un capità que havia vingut amb En Colom en el seu segon viatge a Cuba, més endavant, al 1508, i volent inspeccionar la totalitat de l'illa, amb dues naus «la rodejà tota i entrà en alguns ports, i crec que, perquè una de les naus o totes dues tingueren necessitat de donar-se carena, que és renovar o adobar les parts

que van per sota l'aigua, i posar-hi pega i sèu, entraren al port que ara en diem de l'Havana i aquí els la donaren, per la qual cosa aquell port s'anomenà Port de Carenes»[50]. O com diu la còpia castellana del text, «Puerto de Carenas». És a dir, que el nom de l'actual port i ciutat de l'Havana ?el nom primitiu i primer? va ser el de Port de Carenes, perquè allà s'hi van reparar les carenes d'unes naus. I el nom li va donar un capità de nau que va arribar a Cuba amb En Colom en el segon viatge. Ara bé: tal com ho exposa magníficament En Rumeu de Armas, entre el primer i el segon viatge colombí, «els reis residiren sense interrupció a Barcelona»[51]. I afegeix: «Sembla impossible que tots els historiadors (particularment catalans) que han tractat de cercar proves amb què autoritzar l'estada d'En Colom a Barcelona, no hagin tingut la paciència de repassar la copiosa correspondència règia –cartes, cèdules, provisions, etc.– expedida a la gran ciutat mediterrània, amb què es preparava el segon viatge colombí, i de la qual es poden treure proves abundants de l'estada de l'Almirall dins del recinte dels seus murs»[52]. I acaba reblant: «És, doncs, per a Barcelona la glòria que dins del seu recinte els Reis Catòlics despleguessin una activitat prodigiosa, organitzant fins als més mínims detalls la segona empresa colombina, i que apareixen datats amb el nom de la ciutat el centenar i escaig de documents, avui dia coneguts, que sortiren de la cancelleria règia»[53]. Per tant, si aquell o aquells que van donar nom al port de l'Havana eren íntegrament o majoritàriament catalans, és natural que el primer topònim fos també en llengua catalana, com a mi em sembla més que evident. En castellà, al segle XV, «carena», aplicat a la quilla d'una nau, és un mot més que exòtic, que amb prou feines es troba a la literatura coetània, i que bàsicament, a partir del 1492, «s'emprà sobretot, en castellà, en la frase dar carena "reparar la quilla d'una nau"»[54], mentre que en català és un terme antic, vulgar, quotidià i general, que llegim, d'ençà del segle XIII, tant a la Crònica d'En Desclot, al Consolat de Mar, al Somni de Joan Joan, com al Tirant lo Blanc[55]. El Diccionari Alcover-Moll recull el mot «carenar» i ens diu que significa, «donar carena a una embarcació, fer-li un adob general», i hi afegeix la locució empordanesa «no saber on anar a carenar» amb el sentit d'«estar desorientat, no saber què fer, no trobar solució a les dificultats»[56]. I el Diccionari Catalán-Castellano-Latino expressa sense cap mena d'embuts que «donar carena» és «carenar»[57]. Si ens hi fixem, doncs, veurem que l'expressió catalana és «donar carena» i que quan En Cases parla del bateig del port de Carenes ens innova que se li va dir així perquè aquí aquells primers marins també «donaren carena» a llurs naus. A més, en castellà el mot nàutic no es pot relacionar ni pot derivar de cap altre vocable castellà, perquè no existeix fora de l'àmbit nàutic[58]. En canvi, en català «carena», a més de ser, com tots sabem, «la part anterior i més ossosa de la cama»[59], també és la «línia culminant entre els dos vessants d'una teulada, d'una serra [muntanyenca] o entre solc i solc»; per la qual cosa sembla molt versemblant que el mot naval, com rubrica En Coromines, sigui «pròpiament el resultat d'una comparació de la gent de mar entre l'aresta carenera de llurs cases i la quilla de l'embarcació capgirada quan "mostra carena" a la platja o la mestrança per tal que l'adobin o calafatin»[60], com és el cas del que s'esdevé amb les naus del capità català que recorre l'illa i ha de donar carena a les seves naus.

I en aquest mateix vessant, caldria reflexionar sobre el nom del Castillo de la Cabaña, car, si en anglès s'ha mantingut com a castell de la «Cabana» (la Cabana fortress o Castle of la Cabana), potser la llengua catalana també hagi tingut quelcom a veure en el bateig d'aquella fortalesa primigènia, perquè també veiem a la Cuba antiga el terme «Cavana» o «Cavanas» estampat en mapes i cartes de navegar. Així, tenim una «Cavana» en un mapa d'En Corneille Wytfliet, del 1597[61], i una altra al d'En Jean Matal, del 1602[62]. I, encara, una altra, com un dels dos únics topònims que apareixen a la Cuba de l'America Noviter Delineata d'En Pierre d'Aity, del 1649[63].

El topònim «Cavana», a Cuba, al mapa d'En Corenille Wytfliet, 1597
(blogs.loc.gov)

«Cavana» al mapa d'En Jean Matal, 1602 (blogs.loc.gov)

Cuba cartografiada només amb els noms de dues ciutats: Santiago i «Cavana».
Mapa d'En Pierre d'Avity, 'America Noviter Delineata', del 1649 (blogs.loc.gov)

De fet, i tal com passa amb el nom de la Cabana, també l'anglès i el català coincideixen en l'ortografia del nom de l'Havana, que en totes dues llengües s'escriu igual, com també s'escriu així als primers mapes que anem observant. Però, el més sorprenent de tot és el topònim «Cavanas» referit ja tan sols al port de l'Havana, que trobem en un mapa de Cuba de l'Abraham Ortelius, editat al 1584[64], que em fa arribar l'amic Roger Bouza, i tal com és descrit a l'atles d'En Theodor de Bry i d'En Jeroni Benzó Occidentalis Americae Partis, del 1594[65]. Semblaria com si Cavanas fos tan sols el nom del port o de la badia, i l'Havana el de la ciutat. Com si fos el nom primigeni, perquè sabem que la ciutat va ser posterior al nom del port. Amb la qual cosa es podria establir la conjectura que els topònims de Cavanas/Cavana i l'Havana poguessin estar íntimament relacionats i que el terme d'Havana no fos res més que l'evolució aspirada del nom Cabana, que hauria romàs també com a nom de la fortalesa. Llavors, un cop castellanitzada, hauria donat el nom actual de «la Cabaña». Però, com us deia, és tan sols una conjectura, fruit de la semblança dels topònims i de la seva

connexió amb la llengua catalana, que caldrà tenir en compte i mirar de documentar amb noves troballes.

El terme «Cavanas» emprat per indicar la badia i el port de l'Havana, en un mapa de Cuba de l'Abraham Ortelius editat al 1584 (raremaps.com)

El port de «Cavanas» i la ciutat de l'Havana, al llibre d'En Theodor de Bry i En Jeroni Bençó 'Occidentalis Americae Partis', del 1594 (raremaps.com)

Si el primer nom del port de l'Havana fos català, ara tindria molt de sentit també que les dues muntanyes que, vistes des del mar, l'envolten per darrera es diguessin, a mitjan segle XVI, ni més ni menys que «Mamellotes». Així ens ho relata En Juan López de Velasco a la seva Geografía y Descripción Universal de las Indias, redactada, segons hom creu, entre el 1571 i el 1574[66], ja que, per ell, el port «reconócese por una sierra alta que tiene sobre él a la vuelta del sur, la cual tiene dos mamellotes que parecen dos tetas»[67]. Com entra pels ulls, és evidentíssim que abans del 1571 les dues penyes que sobresortien per sobre el port de l'Havana es deien «Mamellotes», que és una òbvia castellanització de l'augmentatiu català «Mamellots», inexistent en castellà.

El port de l'Havana amb els 'Mamellotes' al fons. Dibuix d'En Johannes Vingboons vers el 1665 (es.wikipedia.org). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

I jo crec que havia de tenir un origen més remot, puix que el cronista, que s'adreça a un públic castellanoparlant, ja ha perdut el significat de «Mamellotes» i especifica, no pas que ho siguin, sinó que «parecen dos tetas». El topònim no desapareixerà i al 1762 el trobem de nou ben viu, tot i que ara sota la forma de «Les Mamelles», en un mapa d'En Jacques Nicolas Bellin[68], si bé no descarto que es pugui tractar d'un topònim diferent, referit a un reguitzell de muntanyes aparellades que també tenen forma de pits i que es troben just al darrera dels Mamellots.

«Les Mamelles», tocant a la badia de d'Havana. Mapa d'En Jacques Nicolas Bellin, al 1762 (raremaps.com).Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

Per la qual cosa, podem dir que la llengua catalana i els catalans havien de ser, en aquesta ciutat cubana, en els primers temps colonials, molt més nombrosos del que la història oficial ens ha explicat, sobretot si tenim present, com jo crec haver demostrat, que els mariners que van venir al Nou Món, no només en el segon viatge, sinó, fins i tot, en el primer també eren catalans[69] i parlaven català[70]. Això explicaria ara molt nítidament per què l'Havana s'havia dit també en temps remots «Savana»[71] o «Sabana»[72]. En Roig de Leuchsenring, en aquest sentit, recorda que, per d'altres historiadors que l'han precedit i han estudiat l'etimologia de la ciutat, «l'expressió San Cristóbal de La Habana és equivalent a San Cristóbal de Sabana»[73]. I fixeu-vos bé que, En Roig, mentre a «la Habana» hi posa l'article, a «Sabana» no. Llavors, més que no pas inferir, com es fa, que el topònim prové del terme «sabana»[74], que designa una vasta planura ?sense tenir en compte que l'Havana es funda ni més ni menys que al costat d'un port natural, arrapada a la mar i aprofitant-ne els recursos?, jo proposo interpretar Sabana com una variant i sinònim de l'Havana, amb l'ús de l'article salat català «sa»: S'Havana o S'Avana, que en la llengua parlada fa, per tots dos casos, «Savana». I així tindrien raó els historiadors que vindicaven que els topònims La Habana i Sabana «eren equivalents», perquè, si tenim en compte la variant catalana, realment ho són. El fet d'incorporar l'article salat al nom, tot convertint-lo en un sol terme, per bé que no és força habitual a Cuba, almenys és comú en topònims relacionats amb l'aigua, car trobem els noms dels rius Sagua, a la província de Santiago, i Sagua la Grande i Sagua la Chica a la de Santa Clara; dos dels quals han donat nom a les ciutats de Sagua de Tánamo i Sagua la Grande. Llavors, i atès que en català medieval «aigua» també vol dir simplement «riu»[75], em sembla del tot evident que «Sagua» no és res més que el topònim, amb l'article salat, «S'Aigua», ja castellanitzat. Sobretot perquè també en català hi ha la tendència històrica d'enganxar l'article salat al nom o al cognom, com, entre molts d'altres, en els casos de Saplana (Sa Plana), Saporta (Sa Porta) o Solzina (S'Olzina). I hom també creu que Salou prové de l'aglutinació de S'Alou: l'Alou[76]. Així mateix, a Cuba encara localitzo l'article salat en el nom d'una ciutat, esmentada al segle XVI com a «Santiga»[77], que no he sabut situar a l'actualitat i que es correspon al mil·límetre amb el nom de la històrica vila catalana de Santiga, a 22 km de Barcelona. La qual cosa torna a posar de manifest una presència catalana a l'illa, als primers temps de la colonització, totalment desconeguda i encara menys estudiada.

El riu Sagua la Grande (mapio.net). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

I baldament no tingui res a veure amb la cultura ni la llengua ni la nacionalitat dels primers mariners, comerciants i colons que van arribar a l'Havana, sí que és molt curiós que la ciutat, la badia i els Mamellots del darrera, vistos des del mar, siguin tan semblants a la vista que també es tenia de Barcelona mar endins, amb les muntanyes de Montserrat darrera. No ho volia passar per alt i ho indico aquí, tanmateix, com a mera singularitat geogràfica.

Barcelona amb Montserrat al fons en un gravat d'autor desconegut del segle XVIII (elmundo.es). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

Conformement, si aquells primers exploradors i colons haguessin sigut catalans i, en un grau notable, barcelonins, també podríem explicar per què el port de Barcelona era en aquells moments el de la Santa Creu[78] i, curiosament, al costat de l'Havana, trobem també el port de Santa Cruz, del qual ja se'n tenen referències documentals al 1578[79], i que ha donat lloc al municipi actual de Santa Cruz del Norte.

Fragment del mapa de les Illes Antilles, obra d'En Pierre Duval, París, 1682 (alamy.es)

I encara: un dels barris més preciosos de l'Havana, situat prop del mar, es diu Miramar. És una zona residencial que es va desenvolupar a la primera meitat dels segle XX per poder-hi allotjar les classes altes. I Miramar és alhora el nom d'una zona ajardinada de Barcelona, amb vistes també a la mar. És molt possible que tant els jardins barcelonins com el barri havà tinguin orígens diversos, en èpoques també diferents, però, també és ben possible que, potser, l'un i l'altre responguin a una mateixa concepció del paisatge i bateig de la geografia, indicat amb el mateix topònim. En aquest mateix sentit, també és significatiu que una zona de mar de l'Havana, amb una platja gran i espai per a les embarcacions, es digui Marina i que la Marina sigui també el nom genèric del litoral marítim de Barcelona i un barri seu molt principal. I, tal com ens assegura En Mauro Sturlese, «durant el segle XX, la Marina [de Barcelona] va passar de ser una zona costanera poc poblada per petites comunitats de pescadors i agricultors, a ser una ciutat dormitori eminentment industrial, amb la creació del Port i la Zona Franca i l'arribada de la immigració massiva»[80]. I caldria, a més a més, tal com em suggereix En Bouza, mirar quin sentit podia tenir per als havans que el carrer de Barcelona sigui precisament el carrer que dóna directament al darrera del Capitoli, que és la seu del govern cubà. Exacte: no deixa de ser suggerent.

A la marina havana, a partir de la segona meitat del segle XVII, s'hi va començar a construir una muralla que encerclaria gran part de la ciutat, i que s'enllestiria al 1740[81], cosa que li donava un perfil costaner molt semblant al de Barcelona, que tenia la seva pròpia muralla, que també resseguia el litoral i, per l'interior de la qual, com pel Malecó cubà, la gent hi podia passejar. I mentre a la capital catalana, al barri de la Ribera, quasi a tocar de Santa Maria del Mar i del Portal del Mar, hi trobem una «torre mora» o de guaita[82], a l'Havana, a l'interior de la gran badia i dins d'una caleta on s'hi va instal·lar una petita drassana personal[83], hi ha també el «Torreón de San Lázaro, o sigui de la Caleta»[84] ?així, amb el nom en català?, bastit vers al 1556, «per avisar l'arribada de vela o naus sospitoses»[85]. Tal com ens assegura En Roberto González, la torre de defensa duu aquest nom perquè «s'alça sobre el terreny que en un principi ocupà una antiga leproseria»[86]. Cosa que em torna a ser molt casolana, perquè a Barcelona, també, «l'antic hospital de Sant Llàtzer va ser el lloc on es desterraven els malalts de lepra de la ciutat»[87].

Perfil costaner de Barcelona, segons un gravat d'Anthonis van den Wyngaerde del 1563 (es.wikipedia.org). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

«El torreón de la Caleta o de San Lázaro», a l'Havana. Segle XVI (onlinetours.es). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

A més a més, a Barcelona, i a tocar del port i al bell mig del barri mariner de la Ribera, hi ha l'església de Santa Maria del Mar, davant de la qual es van fer les cerimònies religioses[88], presidides pels reis Catòlics, per a l'acomiadament del segon viatge colombí, que, com ja hem vist, s'havia preparat íntegrament a Barcelona durant el transcurs de les Corts Generals que s'hi van celebrar aquell any del 1493[89], i que, per tant, excloïen tota participació castellana. Sembla, doncs, que Santa Maria del Mar havia de ser un indret més que emblemàtic en tots els temes referents a la navegació transoceànica i americana, mal que avui quasi n'hàgim perdut tota traça. Menys una. Perquè ara, veient totes aquestes semblances entre l'Havana i Barcelona, no ens ha de sobtar gens ni mica que precisament a l'est de l'Havana hi hagi «la playa de Santa María del Mar», una platja extensíssima d'uns 10 km de llarg[90], i que, segons En

Nelson Díaz, «no tenia res a envejar a les millors platges del món», car constitueix «una

Platja de Santa Maria del Mar a l'Havana (cuba.travel). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

extensa faixa d'aigua cristal·lina, amb un onatge lleuger i cadenciós que es mantenia tot l'any»[91]. Havia estat una platja privada fins a la Revolució[92], però avui és una de les predilectes i «la més popular dels havans»[93]. Tot i que a Cádiz també hi hagi avui dia la «Playa de Santa María del Mar»[94] i que el nom de la platja cubana pugui ser un topònim modern, no m'he volgut estar d'indicar-lo aquí, entre d'altres coses perquè, d'una banda, a Cuba, aquesta platja es troba entre el Puerto de Santa Cruz i l'Havana, i ja he indicat com l'antic port de Barcelona també es deia de la Santa Creu; i, d'altra banda, perquè la casa d'En Colom era al Carrer de Mirallers amb Banys Vells, just davant de Santa Maria del Mar[95]. I també perquè acabo de mostrar com, de conformitat amb En Xavi Llobet, el convent de Sant Francesc de l'Havana reprodueix el model català de la basílica barcelonina de Santa Maria del Mar. Cosa que em suggereix, de retruc, que les referències que En Colom fa al primer viatge, precisament mentre inspeccionava la costa de Cuba, a «la mar de Nostra Senyora»[96] es poguessin referir a «Nostra Senyora de la Mar», abans que el seu Diari es traduís al castellà i s'hi polís tot allò que podia relacionar-lo a ell i l'expedició amb Catalunya, car aquesta mar descrita per En Colom també es trobava, com l'església barcelonina de Santa Maria, davant d'un port[97].

En aquest darrer viatge a Cuba del proppassat mes de març, i, en concret, quan visitàvem l'Havana de carrer en carrer, la Maria Àngels Tobella em va fer adonar de la curiositat que pel mig de la ciutat hi passés ni més ni menys que «la Zanja Real», cosa que també té el seu desdoblament a Barcelona, on transcorre ensems «el Rec Comtal», del qual encara es conserva algun tram. S'explica que al 1547 es va demanar al rei d'Espanya Carles I, que aleshores era també comte de Barcelona i rei dels catalans, el permís per poder portar aigua d'un riu proper a la ciutat de l'Havana, cosa que va concedir per Reial Ordre l'11 de febrer d'aquell mateix any[98]. I, alhora, segons la tradició, també sabem que, ja al segle X, el comte de Barcelona Miró ?germà del comte Borrell? va fer dur a la ciutat «l'aigua del riu Besòs, des de prop de Montcada, travessant els termes municipals de Sant Andreu de Palomar i Sant Martí de Provençals»[99]. La primera documentació és del 1075, però, d'acord amb En Manuel Riu, «pot ser que [el rec] sigui més antic»[100].

Parlant de punts de guaita i defensa, no puc passar per alt, com sap tothom, que la principal fortalesa defensiva de Barcelona ha estat Montjuïc. Montjuïc és alhora el nom de la muntanya i del castell. Però, si som un mica primmirats, sabrem que el vessant sud, on la muntanya es precipita abruptament sobre el mar, es diu «el Morrot», que avui dia «s'alça com a teló de fons del port de mercaderies»[101]. Doncs bé: també a l'entrada de la badia de l'Havana, i des de l'inici de les primeres obres, executades després del 1534[102], hi ha el «Castillo del Morro», perquè està construït, com Montjuïc, sobre una penya rocallosa que s'endinsa dins la mar. I encara: la disposició del Morro i del Morrot i de sengles castells és la mateixa en totes dues ciutats. Si mirem Barcelona de Nord a Sud veurem que al seu darrera, com a guarda i vigia del port, hi ha Montjuïc. I si ens fixem amb l'Havana ens adonarem tot seguit que el castell del Morro és la gran fortalesa que preserva l'entrada de la badia de qualsevol perill.

El Malecó de l'Havana amb el castell del Morro al fons (shutterstock.com)

Jo veig en el mot antillà «morro» un catalanisme evident, car, mentre en castellà la primera documentació del mot referida a un accident geogràfic es troba en Góngora al 1613, i no el tornem a copsar fins al 1680 a la Recopilación de las Leyes de Indias[103], per contra, en català és moltíssim més antic i d'un abast totalment popular i generalitzat.

Barcelona al 1870, amb el castell de Montjuïc i el Morrot al fons (ub.edu). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

Així, En Coromines i En Pascual ens indiquen que, «més vivaç que en portuguès i en castellà és morro en català, puix aquí, a més de l'accepció topogràfica, és el vocable normal i general per anomenar el musell dels animals, o el rostre de les cares deformes; a més es fa servir molt sovint aplicat als llavis de tota cara humana, tot i que en aquest sentit és veu pejorativa i grollera a Barcelona i gran part del Principat, però s'ha convertit en l'expressió normal de la idea de "llavi" al País Valencià, Illes Balears, Rosselló i alguns punts de Catalunya; és veu molt antiga a l'idioma, ja documentada a final del segle XIV (Eiximenis, Regiment, 90.27) i en molts textos castissos del XV»[104]. I, referint-se al tema que ara ens ocupa, reblen: «En la seva accepció topogràfica, es documenta ja mulino de Murucurt en 1154, Murro curt en 1557, localitat prop de Ripollet»[105]. I, entre els derivats de la paraula, com era de suposar, citen El Morrot de Barcelona[106], terme que està en una relació evident amb altres derivats com morral (morro, tossal o roca prominent)[107], morrera (genèric en sentit semblant), morró, morrell o morranda, tots tres també vinculats a la idea de

penya, serra plana, lloc rocós[108]. Com és natural, la gran extensió catalana de costa, tant a terra ferma com a les illes Balears, ha fet d'aquest topònim un terme força comú aplicat a una protuberància rocosa del litoral. I, així, tenim la Platja del Morro de Gos, a Orpesa; el Morro de Toix, entre Altea i Calp; el Morro de Cala Bona, al Cap de Creus; el Morro d'En Joi, a Sóller; el Morro de Sa Vaca, a Escorca, o el Morro de Sa Punta, a Felanitx. És normal, doncs, que, quan els catalans van passar al Nou Món, també bategessin allà amb el mateix mot un tros de penya o roca que entra dins del mar.

El Morro de Toix, entre Calp i Altea (greenwichdiving.com). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

Per acabar, i si bé el Morro de l'Havana no té el mateix nom, exacte i precís, que el Morrot de la capital de Catalunya, sí que el té a la Barcelona de Veneçuela, on trobem a la seva badia la penya d'el Morro, coneguda també com «el Morro de Barcelona»[109], avui barri residencial de luxe[110] i, com al nostre cap i casal, zona d'infrastructures portuàries.

El Morro de Barcelona, a Veneçuela (pinterest.es). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

Més enllà de l'àmbit lingüístic i topogràfic, el vincle polític del castell del Morro amb Catalunya el trobo, a l'últim i ja per concloure el tema, en un gravat al coure d'autor anònim, datat al 1720, on es pot veure nítidament la fortalesa i castell amb una bandera que hi oneja, que sembla una bandera catalana. Dic que sembla, perquè, evidentment, al 1720, l'Havana era una possessió espanyola, però la bandera conté tres o quatres barres vermelles en diagonal, cosa que ens l'apropa moltíssim a una de les múltiples variants de la senyera. De fet, a hores d'ara, no puc assegurar, tot i l'alta semblança que indico, que es tracti d'una bandera catalana. Però no pas per això vull estalviar-me d'indicar que ho pugui ser per si algú ho podia acabar de confirmar.

Castell del Morro a l'Havana. Gravat al coure, 1720 (uniliber.com). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

A l'interior de la Badia de l'Havana, i també ja dins de la ciutat, però encara tocant a mar, hi trobem el «Castillo de la Fuerza», que és una reconstrucció del 1558, del que havia estat la ja desapareguda «Fuerza Vieja»[111]. A mi, tot i que «fuerza» és avui dia un mot castellà corrent, aquest topònim colonial sempre m'ha semblat un altre terme català castellanitzat. En Coromines i En Pascual en parlar-ne, si bé reconeixen que és un sinònim de «fortaleza», no aporten ni un sol document que ho avali, mentre esmenten, d'altra banda, «fuerte» com a paraula més comuna[112]. Per contra, en català, el mot «força», en tant que sinònim de «ciutadella, fort o fortalesa» ja el trobem a la Crònica de Jaume I[113]. I En Coromines accepta que «amb aquest significat el mot restà però amb tendència a fixar-se com a genèric toponímic o nom de lloc: la més cèlebre és La Força o ciutadella de Girona, encara famosa i viva en la toponímia urbana»[114].

L'Havana, amb el castell de la Força dins de la ciutat. Fragment d'un mapa d'En Gerard Mercator, 1630 (soymiliciano.blogspot.com). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

I ja com a colofó, dues dades més. La primera fa referència al fet que si l'Havana es va fundar entre 1514 i 1515, o, com diu més exactament l'Emilio Roig, «entre gener del 1513 i el 1r d'agost del 1515»[115], és que va ser fundada, segons ens relata la història oficial, quan Ferran el Catòlic ja no era rei de Castella, sinó únicament dels seus estats catalans patrimonials. Ho comenta nítidament En David Alonso: després de la mort d'Isabel de Castella, al 1504, «la propietat del regne requeia en Joana. La governació, en canvi, passava pel seu pare. En Guicciardini ho assenyalava amb claredat meridiana: "Després de la mort de la reina, ell [Ferran el Catòlic], té aquests regnes de Castella no pas com a rei, sinó com a governador, en representació de la reina Joana, la seva filla, perquè aquesta darrera era boja". Insistim en un fet clau: Ferran era, primer de tot, rei d'Aragó»[116]. És a dir, que l'Havana va ser fundada durant el govern d'un rei català, després de més de deu anys d'exploracions nàutiques catalanes a les mars antillanes, i mentre el tresorer general de les Índies era l'aragonès Miguel de Passamonte[117]. D'ell ens diu el Pare Cases que «va tenir tant de crèdit amb el rei mentre el rei va viure, que quasi tota la disposició i governació d'aquestes Índies s'ordenava i disposava per la seva relació i parer"[118]. Cosa que, de retruc, faria entendre ara molt més tot el bagatge català i, més específicament, barceloní a l'Havana que he vingut exposant fins aquí.

Ultra això, un gran tou d'historiadors atribueixen la fundació de l'Havana a En Diego Velázquez[119]. És amb aquest

nom, sense cap més apel·latiu geogràfic, que, sempre que l'esmenta, el descriu En Cases[120], que el va conèixer i tractar personalment. Però d'altres fonts ja ens el presenten com a «Velázquez de Cuéllar»[121] ?de Cuéllar, a l'actual província espanyola de Segòvia, dins les més profundes terres castellanes, desproveïdes de mar?. Per això mateix, a mi sempre m'ha semblat sospitós que, més enllà de les funcions de govern, la Corona designés, per a tasques cent per cent relacionades amb la navegació i la construcció i reparació de naus, algú d'una ciutat que no tingués ni port ni mar ni, per descomptat, drassanes. També em semblava fora de lloc que Carles I el nomenés «governador de tota la terra del Iucatan i de la Nova Espanya»[122] al 1518, precisament, a les Corts de Saragossa, on no hi havia representació castellana i els temes que s'hi tractaven, com entra pels ulls, eren d'estricta índole catalana. Al meu darrer llibre, Carles I sense censura, ja delatava com els censors barrejaven i confonien a gratcient la nissaga dels Velázquez de Cuéllar[123], en alguns casos, amb la família dels Velàzquez Climent, però, en d'altres, amb la valenciana dels Torres[124], a la qual pertanyien tant el batlle general de València, Diego de Torres[125], com la seva filla Joana de la Torre[126], íntima amiga i confident d'En Cristòfor Colom, a qui aquest va adreçar una carta avui famosa[127]. Fa anys que, en estudiar l'autor esborrat del Lazarillo de Tormes i la deslocalització i reubicació del lloc real on es van inspirar els fets, ja vaig apuntar a l'amic Joanjo Albinyana, a l'estiu del 2006, que, molt possiblement, el Cuéllar castellà podria haver estat la Cullera valenciana. Al cap de cinc anys, el 26 de novembre del 2011, l'Albinyana va presentar una ponència extraordinària a l'11è Simposi sobre la Descoberta Catalana d'Amèrica, celebrat a Arenys de Munt, intitulada «La substitució de la vila de Cullera per la de Cuéllar en els textos de la Història d'Espanya i de la descoberta d'Amèrica», publicada al web de l'Institut Nova Història al setembre del 2018. Aquí, a més d'exposar-nos múltiples raons corroboratives de la substitució, ens mostrava un gravat de la portada del llibre de l'Antonio de Herrera Historia General de los Hechos de los Castellanos, on s'observa En Diego Velázquez sobre la vila de Santiago de Cuba[128]. Ara bé, d'acord amb l'Albinyana, aquesta vila no pot ser de cap de les maneres la vila cubana. Per ell, el «gravat mostra el retrat de l'anomenat Velázquez de Cuéllar i uns trets topogràfics: la ciutat de Santiago de Cuba i l'orientació i accidents geogràfics de la terra i les aigües de la població des d'on En Velázquez ix a descubrir. La llegenda de sota diu que ho fa des de Santiago de Cuba. Ara bé, jo he comprovat que la població no es correspon en absolut a la ciutat de Santiago ni a la seua orientació. En canvi, sí que s'assembla moltíssim i sí que respecta l'orientació de Cullera. A més a més, en aquest segon gravat hi observem d'altres trets geogràfics que coincidixen amb accidents de paisatge propers a Cullera: el riu Xúquer, el golf de Cullera, les muntanyes que l'envolten tant pel nord com per l'oest, el castell damunt la muntanya, la torre del Marenyet, etc.»[129].

La vila de Cullera, amb un cap al Nord i la badia i sortida a mar oberta per l'Est (inh.cat)

Diego Velázquez i «Santiago de Cuba», a mar obert, amb un cap al nord i una badia i una sortida al mar per l'est (inh.cat).Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

Santiago de Cuba, dins una badia profundíssima, amb la sortida a mar oberta pel Sud (inh.cat). Cliqueu-hi damunt per ampliar la imatge.

I, llavors, concloïa: «Si d'una banda tenim que la documentació de Cullera es troba a Cuéllar; si a Cullera es cultivava sucre des del s. XV (1437); si aquesta vila valenciana tenia drassanes al s. XV; si, de l'altra banda, tenim que En Diego Velázquez quan arriba a Cuba planta canya de sucre i demana autorització per construir vaixells i, sobretot, el veiem dibuixat damunt la vila de Cullera, aleshores... podem afirmar que En Diego Velázquez és de Cullera, i que, per tant, no és de Cuéllar»[130]. Amb la qual cosa ara podríem dir que l'Havana, fos qui fos aquest Diego Velázquez, va ser fundada per un marí valencià de Cullera. Cosa que ens ajudaria a entendre per què, entre els primers cinquanta veïns de l'Havana hi ha un «Pedro Blasco»[131] i, precisament, al 1510, hi ha a Cullera instal·lada una família Blasco[132]. I aportaria sentit al fet que hi hagués també a la capital cubana un «Antonio de la Torre»[133], puix ja he indicat com els Velàzquez de Cuéllar de Segòvia suplantaven els Torres o Torre valencians, entre els quals també trobem en els primers viatges colombins un Antoni de Torres, capità de nau[134], i un Lluís de Torres, que sabia «hebreu i caldeu i encara quelcom d'aràbic»[135] i que inspecciona l'illa de Cuba amb En Colom a l'octubre del 1492 [136].

Tot aquest trastocament del relat històric, amb canvis de noms de ciutat i de personatges rellevants del moment, amb la seva subsegüent desnaturalització nacional, fent passar els catalans per castellans, i intentant-nos endossar la història de Catalunya com si fos la de Castella, ens ajuda a entendre molt millor per què no ens hem adonat abans que l'Havana i Barcelona comparteixen tants trets comuns. I ensems ens ajuda també a comprendre per què no es conserva a l'Havana cap document anterior al 1550. I quan dic cap vull dir cap ni un. L'historiador d'aquesta ciutat,

l'esmentat Emilio Roig, assegura que «la fundació de l'Havana està colgada en una profunda foscor»[137]. Però no pas per la incúria del investigadors, ans perquè als llibres d'actes de l'ajuntament havà «no hi trobem res d'abans del 30 de juliol del 1550, en què comencen els llibres existents, puix els anteriors a aquesta data es perderen», ni tampoc «no hi ha cap document relatiu a les expedicions d'En Narváez del 1513-1514, ni cap de referent a la fundació de l'Havana ni del seu trasllat a la costa septentrional»[138]. Tot ha desaparegut. La porta per a la reescripturació documental era oberta de bat a bat i els censors, per descomptat, la van aprofitar. Cosa que va implicar la desaparició quasi absoluta de la història de la Nació Catalana al Nou Món i, més particularment, a Cuba. En aquest article n'he mirat de recuperar i restaurar tan sols algunes dades. Poques, perquè aquí no pretenia pas abraçar-les totes. Però jo crec que, malgrat la seva escassetat, la informació que ara us aporto ens permet intuir que la presència catalana als temps fundacionals i propsegüents de l'Havana va ser molt més gran del que ens hem pogut imaginar. Del que la censura, la inquisició i l'estat espanyol ens ha deixat observar. I que justament per això hi ha tants paral·lelismes, concomitàncies i identitats entre l'Havana i Barcelona, fins al punt d'arribar a semblar, en alguns moments, dues ciutats bessones.

Jordi Bilbeny

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES I ENLLAÇOS:

[1] GLADYS BLANCO CABRERA, Rincones de la Habana. Crónicas sobre los más admirables lugares de la Habana Vieja; Editora Política, L'Havana, 1994, p. 34.

[2] Cf. CARLOS DEL TORO, La alta burguesía cubana. 1920-1958; Editorial de Ciencias Sociales, L'Havana, 2003, p. 262.

[3] Cf. ZENAIDA IGLESIAS SÁNCHEZ, «Lonja de Comercio de la Habana», web d'Habana Radio, 1r de juny del 2007; https://web.archive.org/web/20120426005455/http://www.habanaradio.cu/singlefile/?secc=11&subsecc=11&id_art=20070 10112807.

[4] ALEJANDRO GARCIA ALVAREZ, La gran burguesía comercial en Cuba. 1899-1920; Editorial de Ciencias Sociales, L'Havana, 1990, p. 62.

[5] Cf. IRENE A. WRIGHT, Historia Documentada de San Cristóbal de la Habana en el siglo XVI; Imprenta El Siglo XX, L'Havana, 1927, tom I, p. 6.

[6] Cf. JOSE M. DE LA TORRE, Lo que fuimos y lo que somos o La Habana Antigua y Moderna; Imprenta de Spencer y Compañia, L'Havana, 1857, p. 5.

[7] JOSEP BRACONS CLAPÉS, «Santa Maria del Mar», L'Art Gòtic a Catalunya. Arquitectura, II; Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 73.

[8] Cf. ALEXANDRE CICIRI, Barcelona pam a pam; Editorial Teide, S.A.; 3a edició corregida, Barcelona, 1973, p. 197.

[9] Cf. I[GNASI] BÓ i SINGLA, Marina Catalana Medieval; Editorial Catalana, S.A.; Barcelona, 1922, p. 106.

[10] CF. CARLOS CID, La vida y la obra del escultor neoclásico catalán Damià Campeny i Estrany; Biblioteca de Catalaunya - Caixa Laietana, Barcelona, 1998, p. 29.

[11] Cf. AGUSTÍ SALA, «La Cambra de Comerç de BCN afronta sus elecciones más abiertas e inciertas», web d'El Periodico, 27 d'abril del 2019; https://www.elperiodico.com/es/economia/20190427/la-cambra-de-comerc-7426172.

[12] Cf. C. DEL TORO, ob. cit., p. 262.

[13] Cf. GONZALO MORÁN MIYARES, «Lonja del Comercio de La Habana», web Historias de Logos, 24 de maig del 2018; http://cubalogos.blogspot.com/2018/05/lonja-del-comercio-de-la-habana.html.

[14] CARMEN SANZ AYÁN, Sevilla y el comercio de Indias; Ediciones Akal, S.A.; Madrid, 1993, p. 24.

[15] Cf. JUAN LUIS, «Convento de San Francisco de Asís en La Habana», web porconocer, 11 d'agost del 2015; https://www.porconocer.com/cuba/convento-de-san-francisco-de-asis-en-la-habana.html.

[16] Cf. PILAR VÉLEZ, El desvetllament de la consciència de patrimoni històric de Catalunya; Amics de l'Art Romànic, Barcelona, 2003, p. 18.

[17] Cf. JERONIMO MÜNZER, Viaje por España y Portugal; El Espejo Navegante-8m Ediciones Polifemo, Madrid, 1991, p. 15.

[18] CRISTINA FERER, imeil personal amb data 7 d'abril del 2020.

[19] XAVI LLOBET, «Reflexions a partir [del convent] de Sant Francesc de l'Havana», imeil personal amb data 5 d'abril del 2020.

[20] XAVI LLOBET, «La imatge del bosc com a origen de l'arquitectura catalana. Reflexions a partir del convent de Sant Francesc de l'Havana, web de l'Institut Nova Història, 9 d'abril del 2020; https://www.inh.cat/articles/la-imatge-del-bosc-com-a-origen-de-l-arquitectura-catalana.

[21] X. LLOBET, «Reflexions a partir [del convent] de Sant Francesc de l'Havana», ob. cit.

[22] JOAN SOLER i AMIGÓ, Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana; Editorial Barcanova, S.A.; Barcelona, 1998, p. 675.

[23] Cf. LAURA GEA MALLORQUÍ, «17 restaurantes "ocultos" con fogones espectaculares», web Time Out, 5 de novembre del 2014; https://www.timeout.es/barcelona/es/que-hacer/17-restaurantes-ocultos-con-fogones-espectaculares?page_number=1&zone_id=302215.

[24] Vg. JORDI BILBENY, «Els Colom de Barcelona i el barceloní Cristòfor Colom», Paratge, 10 (1999), p. 35-52; Cristòfor Colom, Príncep de Catalunya, Perfils-65, Enciclopèdia Catalana, SAU, Barcelona, 2006; La data de naixement d'En Colom, Librooks Barcelona, SL, Barcelona, 2017.

[25] LLUÍS ULLOA, Noves proves de la catalanitat de Colom. Les grans falsetats de la tesi genovesa; Llibreria Oriental-Americana Maisonneuve Fréres, París, 1927, p. 125-128.

[26] HERNANDO COLÓN, Historia del Almirante; edició de Luis Arranz, Crónicas de América-1, Historia 16, segona edició, Madrid, 1984, p. 49.

[27] ANTONIO BALLESTEROS BERETTA, Cristóbal Colón y el descubrimento de América; Salvat Editores, S.A.; Barcelona, 1945, vol. I, p. 120.

[28] MANEL CARRERA i ESCUDÉ, «Sant Cristòfol a Catalunya», web de festes.org; http://www.festes.org/articles.php?id=825.

[29] J. M. DE LA TORRE, ob. cit., p. 5 i 7.

[30] VIRTUDES FELIU HERRERA, «Festividades de San Cristóbal de la Habana», web El Historiador; dijous, 23 de febrer del 2012; http://www.historiadores.cult.cu/index.php/component/content/article/38-esta-es-la-historia/186-festividades-de-san-cristobal-de-la-habana.

[31] MANEL CARRERA i ESCUDÉ, «Joan Colom Bertran, el Cristòfor català», web de l'Institut Nova Història, 11 d'abril del 2020; https://www.inh.cat/articles/Joan-Colom-Bertran,-el-Cristofor-catala.

[32] Ídem.

[33] MARIANO LÓPEZ MAYORICAL, Investigaciones Históricas; Editorial «José de Pineda Ibarra», Guatemala, 1971, vol. II, p. 102.

[34] Vg. NICOLAS SANSON «Amérique septentrionale», Islas: fantasmas, desiertas y misteriosas; Biblioteca de Vila-real, https://www.pinterest.fr/pin/498914464943117720/.

[35] J. M. DE LA TORRE, ob. cit., p. 17.

[36] Cf. MARITZA VERDAGUER, Piedras y Sombras. Plazas de la Habana Vieja; Editorial Bubok, Madrid, 2012, p. 46.

[37] JOAN COROMINAS i JOSÉ A. PASCUAL, Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico; Editorial Gredos, S.A.; 4a reimpressió, Madrid, 1997, vol. IV, p. 48.

[38] Ídem.

[39] JOSE MARTIN FELIX DE ARRATE, Llave del Nuevo Mundo, Antemural de las Indias Occidentales. La Habana Descripta: Noticias de su Fundacion, Aumentos y Estado; [L'Havana, 1876], p. 83.

[40] MARINA SUBIRATS, Barcelona: de la necesidad a la libertad. Las clases sociales en los albores del siglo XXI;

Editorial UOC, Barcelona, 2012, p. 293.

[41] FRANCESC A. MIQUEL, Viatge a Catalunya d'un conseller del rei de França l'any 1603; Episodis de la Història-98/99, Rafael Dalmau, Editor; Barcelona, 1967, p. 32.

[42] JOSÉ DAMIÁN GONZÁLEZ ARCE, Gremios y cofradías en los reinos medievales de León y Castilla. Siglos XII-XV; Región Editorial, [Palència], 2009, p. 8.

[43] GERHARD STEINGRESS, Sociología del Cante Flamenco; Signatura Ediciones de Andalucía, S.L.; Sevilla, [2006], p. 215.

[44] IÑIGA LABIADA, Vida y muerte de un latifundio; Editorial Porrúa, S.A.; Mèxic, D.F., 1984, p. 19.

[45] M. SUBIRATS, ob. cit., p. 293.

[46] Cf. CARME BATLLE, «Els Granollacs, metges de Barcelona (s. XV): de la cort del rei a la beneficència parroquial», La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval; dirigit per Manuel Riu, C.S.I.C., Barcelona, 1982, vol. 2, p. 405, nota 48.

[47] MARGARIDA TINTÓ, «Les cases gremials de Barcelona i el seu entorn urbà», El món urbà a la Corona d'Aragó. Del 1137 als decrets de Nova Planta; XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Actes Volum II, Barcelona-Lleida, 7-12 de desembre del 2000, coordinat per Salvador Claramunt, Oficina de Congressos. Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, p. 895.

[48] BERNAL DIAZ DEL CASTILLO, Historia Verdadera de la Conquista de Nueva España; Imprenta de Don Benito Cano, Madrid, 1795, tom I, p. 28.

[49] BARTOLOMÉ DE LAS CASAS, Historia de las Indias; Fondo de Cultura Económica, S.A. de C.V., edició d'Agustín Millares Carlo, segona reimpressió, Mèxic D.F., 1986, vol. III, p. 143.

[50] Ídem, vol. II, p. 340.

[51] ANTONIO RUMEU DE ARMAS, «Colón en Barcelona»; Anuario de Estudios Americanos, I (1944), p. 26.

[52] Ídem, p. 31.

[53] Ídem, p. 45.

[54] J. COROMINAS i J. A. PASCUAL, ob. cit., vol. I, p. 867.

[55] Cf. JOAN COROMINES, Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana; Curial Edicions Catalanes - Caixa de Pensions «La Caixa», 3a edició, Barcelona, 1990, vol. II, p. 574.

[56] ANTONI M.ª ALCOVER i FRANCESC DE B. MOLL, Diccionari Català-Valencià-Balear; segona edició corregida i posada al dia, Gràfiques Instar, S.A.; Barcelona, 1978, tom II, p. 1033.

[57] JOAQUIN ESTEVE, JOSEPH BELVITGES i ANTONIO JUGLÀ Y FONT, Diccionario Catalan-Castellano-Latino; Oficina de Tecla Pla, Barcelona, MDCCCIII, tom primer, p. 277.

[58] Vg. Diccionario de la Lengua Española; Real Academia Española, vint-i-unena edició, Madrid, 1992, tom I, p. 412.

[59] A. M.ª ALCOVER i F. DE B. MOLL, ob. cit., tom II, p. 1032.

[60] J. COROMINES, ob. cit., vol. II, p. 574.

[61] Vg. «Corneille Wytfliet, Florida et Apalche. In "Descriptionis Ptolemaicae". 1597», web de la Library of Congress; https://blogs.loc.gov/maps/corneille-wytfliet-1597-flordia-et-apalche/.

[62] Vg. «Jean Matal, 1602. Florida et Apalche», web de la Library of Congress; https://blogs.loc.gov/maps/jean-matal-1602-florida-et-apalche/.

[63] Vg. «Pierre d'Avity, 1649. America noviter delineata», web de la Library of Congress; https://blogs.loc.gov/maps/pierre-davity-1649-america-noviter-delineata/.

[64] Vg. ABRAHAM ORTELIUS, «Culiacanae Americae Regiones Descriptio [with] Hispaniolae, Cubae Aliarumque Insularum Circumiacientium Delineatio», Theatrum Orbis Terrarum; Anvers, 1584; https://www.raremaps.com/gallery/detail/60064mp2/culiacanae-americae-regionis-descriptio-with-hispaniolae-ortelius.

[65] Vg. THEODOR DE BRY / GIROLAMO BENZONI, «Occidentalis Americae partis, vel earum Regionum quas Christophorus Columbus primu detexit», Amsterdam, 1594; https://www.raremaps.com/gallery/detail/51858/occidentalis-americae-partis-vel-earum-regionum-quas-christ-de-bry-benzoni.

[66] Cf. MARÍA M. PORTUONDO, Secret Science. Spanish Cosmography and the New World; The University of Chicago Press, Chicago, 2009, p. 172.

[67] JUAN LÓPEZ DE VELASCO, Geografía y Descripción Universal de las Indias; a cura de Justo Zaragoza, Establecimiento Tipográfico de Fortanet, Madrid, 1894, p. 117.

[68] Vg. «Jacques Nicolas Bellin. Carte Reduite de l'isle de Cube», web d'En Barry Lawrence Ruderman; https://www.raremaps.com/gallery/detail/54756/carte-reduite-de-lisle-de-cube-dressee-au-depot-des-cartes-bellin.

[69] Vg. JORDI BILBENY, Brevíssima Relació de la Destrucció de la Història. La falsificació de la descoberta catalana d'Amèrica, Col·lecció Memòria Històrica-1, Els llibres del Set-Ciències, s.l., Arenys de Mar, 1998; La Descoberta Catalana d'Amèrica. Una reflexió sobre la manipulació de la Història, Edicions Gargot, SCP, Granollers, 1999; Totes les preguntes sobre Cristòfor Colom. David Bassa entrevista Jordi Bilbeny, Col·lecció Descoberta-33, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2003 i Petit Manual de la Descoberta Catalana d'Amèrica, Col·lecció Descoberta-53, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2011.

[70] Vg. JORDI BILBENY, «Els mariners del primer viatge transoceànic colombí eren tots catalans i parlaven català», web d'En Jordi Bilbeny, 28 de gener del 2019; http://www.jordibilbeny.cat/2019/01/28/els-mariners-del-primer-viatge-transoceanic-colombi-eren-tots-catalans-i-parlaven-catala/.

[71] Cf. EMILIO ROIG DE LEUCHSENRING, Actas Capitulares del Ayuntamiento de La Habana; Municipio de La Habana, l'Havana, 1937, p. 83.

[72] EMILIO ROIG DE LEUCHSENRIG, La Habana. Apuntes Históricos; Municipio de La Habana, l'Havana, 1939, p. 15.

[73] Ídem.

[74] Vg. LEO WAIBEL i RICARDO HERRERA, La toponímia en el paisaje cubano; Editorial de Ciencias Sociales, l'Havana, 1984, p. 18-19.

[75] Cf. A. M.ª ALCOVER i F. DE B. MOLL, ob. cit., tom I, p. 337.

[76] Vg. JOAN COROMINES, Onomasticon Cataloniae; Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1997, tom VII, p. 24-25.

[77] Cf. Documentos Americanos del Archivo de Protocolos de Sevilla. Siglo XVI; Instiuto Hispano-Cubano de Historia de América / Fundación G. Abreu, Madrid, 1935, p. 151.

[78] Cf. LLUÍS ALMERICH, Història dels carrers de la Barcelona vella. Guia sentimental; Editorial Millà, Barcelona, 1949, vol. I, p. 79.

[79] Vg. «Santa Cruz del Norte (provincia de Mayabeque)», web EcuRed; https://www.ecured.cu/EcuRed:Enciclopedia_cubana.

[80] MARIO STURLESE, «On és La Marina al mapa de Barcelona?», web La Marina, 9 de març del 2016; http://lamarina.cat/noticies/societat/10839/on-es-la-marina-al-mapa-de-barcelona/.

[81] Cf. MARLÉN GONZÁLEZ, «La antigua muralla de la Habana», web cibercuba; https://www.cibercuba.com/lecturas/la-antigua-muralla-de-la-habana.

[82] Vg. «Archivo: Barcelona el 1563, Anthonis van den Wyngaerde.jpg»; https://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Barcelona_el_1563,_Anthonis_van_den_Wyngaerde.jpg.

[83] Cf. FERNANDO PADILLA GONZÁLEZ, «Torreón de San Lázaro, un vigía a los pies del mar», web Opus Habana, 17 d'octubre del 2012; http://www.opushabana.cu/index.php/articulos/3581-torreon-de-san-lazaro-un-vigia-a-los-pies-del-mar.html.

[84] J. M. DE LA TORRE, ob. cit., p. 106.

[85] Ídem.

[86] ROBERTO GONZÁLEZ, «Antigua fortaleza (1 Opinión sobre Torreón de San Lázaro)», web minube; https://www.minube.com/rincon/torreon-de-san-lazaro-a924751.

[87] GABRIELA GRÍFOL, «Va passar aquí: Sant Llàtzer, la leproseria de Barcelona», web de btv, 4 de setembre del 2017; https://beteve.cat/va-passar-aqui/va-passar-aqui-sant-llatzer-la-leproseria-de-barcelona/.

[88] Cf. ALBERT ESTRADA-RIUS, Les Drassanes Reials de Barcelona a l'Edat Mitjana. Organització institucional i construcción naval a la Corona d'Aragó; Museu Marítim de Barcelona, Barcelona, 2004, p. 159.

[89] Cf. FERRAN VALLS i TABERNER - FERRAN SOLDEVILA, Història de Catalunya; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, quarta edició, Barcelona, 1979, p. 347.

[90] Cf. «Las playas menos conocidas de Cuba: Santa María del Mar», web d'Actualidad Viajes; https://www.actualidadviajes.com/las-playas-menos-conocidas-de-cuba-santa-maria-del-mar/.

[91] NELSON DÍAZ, La Habana, Sí; imprès i distribuït per Palibrio, Bloomington (Indiana), 2011, p. 87.

[92] Ídem.

[93] «Las playas menos conocidas de Cuba: Santa María del Mar», ob. cit.

[94] Vg. JOSÉ ANTONIO HIDALGO, «La playa que quiso ser playa. Una constructora quiso privatizar la playa de Santa María del Mar», web Diario de Cadiz, 19 d'agost del 2017; https://www.diariodecadiz.es/cadiz/playa-quiso-Santa-Maria-Mar_0_1164783906.html.

[95] Vg. JORDI BILBENY, «La casa barcelonina d'En Cristòfor Colom que els censors van intentar situar a Sevilla», El dit d'En Colom. Catalunya, l'Imperi i la primera colonització americana (1492-1520); Col·lecció Descoberta-51, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2010, p. 21-31.

[96] Vg. CRISTÓBAL COLÓN, Textos y documentos completos; edició de Consuelo Varela, Alianza universidad-320, Alianza Editorial, S.A.; segona edició ampliada, Madrid, 1992, p. 138 i 142.

[97] Ídem, p. 142.

[98] Cf. JOSÉ MARIA DE LA TORRE, Elementos de Cronologia Universal y Particular de España, Isla de Cuba y Puerto Rico; Imprenta del Gobierno y Capitania General por S.M., segona edició corregida i augmentada, l'Havana, 1845, p. 127.

[99] MANUEL RIU, «El agua y su aprovechamiento en las ciudades y villas catalanas medievales», El món urbà a la Corona d'Aragó. Del 1137 als decrets de Nova Planta; ob. cit., p. 542.

[100] Ídem.

[101] DAVID BRAVO BORDAS, «Passeig dels Cims. Ordenación y mejora de la accesibilidad de la parte alta de la montaña de Montjuïc», web public space, 2 de maig del 2018; https://www.publicspace.org/es/obras/-/project/e023-passeig-dels-cims.

[102] Cf. ENRIQUE MARTÍNEZ RUIZ, La defensa del imperio. 1500-1700; Ediciones Paraninfo, S.A.; Madrid, 2020, p. 181.

[103] Cf. J. COROMINAS i J. A. PASCUAL, ob. cit., tom IV, p. 154.

[104] Ídem.

[105] Ídem.

[106] Ídem, p. 155.

[107] Cf. J. COROMINES, ob. cit., vol. V, p. 802.

[108] Ídem, p. 803.

[109] Cf. AGUSTÍN CODAZZI, Resúmen de la Geografía de Venezuela; Imprenta de H. Fouriner y Comp[añ]ia, París, 1841, p. 9, 10, 355 i 541.

[110] Cf. GUILLERMO D. OLMO, «Crisis en Venezuela: la vida en El Morro, una "burbuja" de casas de lujo y yates que sobrevive al deterioro del país», web BBC, 9 d'agost del 2019; https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-49274089.

[111] Cf. «Castillo de la Real Fuerza», web d'Arqueotur; http://www.arqueotur.org/yacimientos/castillo-de-la-real-fuerza.html.

[112] J. COROMINAS i J. A. PASCUAL, ob. cit., tom II, p. 972.

[113] J. COROMINES, ob. cit., vol. IV, p. 142.

[114] Ídem.

[115] EMILIO ROIG DE LEUCHSENRING, «La Habana Antigua: la Plaza de Armas», Cuadernos de Historia Habanera, 2 (1935), p. 8.

[116] DAVID ALONSO GARCÍA, «¿Crisis dinástica? ¿Crisis política? Una mirada desde la fiscalidad (Castilla a principios de la edad moderna)», Gobernar en tiempos de crisis. Las quiebras dinásticas en el ámbito hispánico (1250-1808); edició a cura de José Manuel Nieto Soria i María Victoria López-Cordón Cortezo, Sílex Ediciones, S.L.; Madrid, 2008, p. 92.

[117] Cf. MANUEL GIMENEZ FERNANDEZ, El Plan Cisneros-Las Casas para la reformación de las Indias; Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Escuela de Estudios Hispanoamericanos, Madrid, 1984, p. 29.

[118] B. DE LAS CASAS, ob. cit., vol. II, p. 346.

[119] Cf. FRAY JUAN SANTOS, Chronologia Hospitalaria y Resumen Historial de la Sagrada Religion del Glorioso Patriarca San Juan de Dios, Imprenta de Francisco Antonio de Villadiego, Madrid, M.D.CC.XVI, Segona Part, p. 431; ANTONIO DE ALCEDO, Diccionario Geográfico-Histórico de las Indias Occidentales ó América, Imprenta de Benito Cano, Madrid, MDCCLXXXVI, tom I, p. 784; [HIPPOLYTE] BELLOC, Historia de América, traduïda per Juan Cortada, Imprenta de A. Brusi, Barcelona, 1844, Tom Primer, p. 268.

[120] CF. B. DE LAS CASAS, ob. cit., vol. I, p. 223; vol. II, p. 240, 241, 505, 506, 509, 522, 523, 524, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 543, 545, 546, 547; vol. III, 90, 92, 93, 94, 98, 99, 102, 103, 109, 142, 144, 145, 153, 154, 156, 157, 165, 171, 185, 193, 195, 203, 204, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 233, 234, 252, 253, 254, 255, 256, 259 i 352.

[121] Cf. FRANCISCO LOPEZ DE GOMARA, Historia General de las Indias; Calpe, Madrid, 1922, tom I, p. 112.

[122] B. DE LAS CASAS, ob. cit., vol. III, p. 193.

[123] Cf. JORDI BILBENY, Carles I sense censura. La restauració de la presència esborrada de l'Emperador i la cort imperial als regnes de Catalunya; Librooks Barcelona, S.L.; Barcelona, 2020, p. 106-107.

[124] Ídem, p. 216.

[125] Cf. MANUEL BALLESTEROS GAIBROIS, Valencia y América; amb la col·laboració de Vicente Ribes Iborra, Editorial Mapfre, S.A.; Madrid, 1992, p. 33.

[126] Vg. P[ERE] C[ATALÀ] R[OCA], «Antoni de Torres i Joana de la Torre», Colom i el Món Català; Centre d'Estudis Colombins - Rafael Dalmau, Editor; Barcelona, 1993, p. 359-365.

[127] Vg. CRISTÓBAL COLÓN, «Carta a Doña Juana de la Torre, ama del Príncipe Don Juan», Textos y documentos completos; ob. cit., doc. XLVIII, p. 430-437.

[128] Vg. ANTONIO DE HERRERA, Historia General de los Hechos de los Castellanos en las Islas y Tierra Firme del Mar Oceano; Officina Real de Nicolas Rodriguez Franco, Madrid, 1726, Dècada Segona, portada.

[129] JOANJO ALBINYANA, «La substitució de la vila de Cullera per la de Cuéllar en els textos de la història d'Espanya i de la descoberta d'Amèrica», web de l'Institut Nova Història, 16 de setembre del 2018; https://www.inh.cat/articles/La-substitucio-de-la-vila-de-Cullera-per-la-de-Cuellar-en-els-textos-de-la-historia-d'Espanya-i-de-la-descoberta-d'America.

[130] Ídem.

[131] Cf. J. M. DE LA TORRE, Lo que fuimos y lo que somos o La Habana Antigua i Moderna; ob. cit., p. 3.

[132] Cf. RAFAEL VALLDECABRES RODRIGO, El Cens de 1510. Relació dels focs valencians ordenada per les Corts de Montsó; Fonts Històriques Valencianes-6, Universitat de València, València, 2002, p. 467.

[133] Cf. J. M. DE LA TORRE, Lo que fuimos y lo que somos o La Habana Antigua i Moderna; ob. cit., p. 3.

[134] Cf. C. COLÓN, ob. cit., p. 254 i 268.

[135] Ídem, p. 130.

[136] A. DE HERRERA, ob. cit., Imprenta Real, Dècada Primera, cap. XIV, p. 23.

[137] EMILIO ROIG DE LEUCHSENRING, La Habana. Apuntes históricos; Colección Documentación Histórica-27, Editora del Consejo Nacional de Cultura, l'Havana, 1963, tom I, p. 51.

[138] E. ROIG DE LEUCHSENRING, «La Habana Antigua: la Plaza de Armas», ob. cit., p. 7.